

RAFAŁ ROSÓŁ

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Filologii Klasycznej

Pol. *łajza* – przyczynek do etymologii

Słowa kluczowe: etymologia, wyrazy obce, stosunki polsko-żydowskie

Jak podaje *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* opracowany pod redakcją H. Zgólkowej (1994–2005: XIX, 405), rzeczownik *łajza* używany bywa obecnie w pięciu różnych znaczeniach, tj.

- 1) pot. ‘człowiek niewiele wart, byle kto’; bliskożn.: *lachudra*, *lachmyta*, *wszarz*, *zero*;
- 2) pot. ‘człowiek często i długo przebywający w różnych miejscach poza domem’; bliskożn.: *łazęga*, *włóczęga*, *włóczykij*, *łazik*;
- 3) pot. ‘pogardliwie o człowieku niesprawnym fizycznie, niezdarnym, pozbawionym energii’; bliskożn.: *ciamajda*, *ciapa*, *ciemiega*, *fajtłapa* i in.;
- 4) pot. ‘pogardliwie o człowieku niechlujnym, brudnym’; wyrazy bliskożn.: *brudas*, *fleja*, *flejtuch*, *obszarpaniec* i in.;
- 5) żołnierz. ‘samochód terenowy’; bliskożn.: *dżip*, *łazik*.

Nie ulega wątpliwości, że powyższe znaczenia rozwinęły się ze znaczenia drugiego, choć już w wydanym około pół wieku wcześniej *Słowniku języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego (1958–1969: IV, 253) odnotowane zostało także znaczenie trzecie. Definicja tam podana brzmi: wulg. ‘włóczykij; włóczęga; niezdara’. Niestety, nasza wiedza na temat historii tego wyrazu w języku polskim nie sięga o wiele dalej wstecz, gdyż cytaty, jakie znajdujemy w słowniku Doroszewskiego, pochodzą z książek wydanych dopiero w latach

1950 i 1951¹. Stąd też jako datę pierwszej atestacji można przyjąć rok 1950², choć z pewnością rzeczownik *łajza* będący wyrazem potocznym lub nawet wulgarnym był w użyciu już znacznie wcześniej.

Przyjęcie pierwotnego znaczenia ‘włóczykij, włóczęga’ pozostaje w zgodzie z proponowaną w słowniku Doroszewskiego etymologią. Czytamy tam, że *łajza* pochodzi może z niem. *Laus* f. ‘wesz’. Wyjaśnienie to zostało przyjęte przez innych badaczy, przy czym większość z nich podaje także formę liczby mnogiej tego rzeczownika, mianowicie *Läuse* ‘wszy’, która pod względem fonetycznym jest znacznie bliższa polskiemu wyrazowi³. Zgodnie z powyższym należy sądzić, że wyraz *łajza* pierwotnie występował w formie pluralis, od której wtórnie utworzono liczbę pojedynczą. Takie ujęcie wydaje się bardzo prawdopodobne, szczególnie w wypadku wyrazu o takim znaczeniu, jak ‘wesz’. Można bowiem przypuszczać, że początkowo wyraz ten był używany w wyrażeniach typu *łażą jak łajzy*, czyli dosłownie ‘łażą jak wszy’.

Powyższa etymologia natrafia jednak na pewien poważny problem w zakresie fonetyki. Zgodnie bowiem z wymową niemieckiego *Läuse* w języku polskim oczekivalibyśmy raczej formy **łojza*, a nie – *łajza*. W związku z tym należałoby założyć, że w trakcie przejmowania niemieckiego wyrazu, bądź też później na gruncie polskim, doszło do zmiany fonetycznej /o/ > /a/. Bez wątpienia takie wyjaśnienie jest trudne do zaakceptowania. Chyba właśnie ta trudność spowodowała, że zarówno w słowniku Doroszewskiego, jak i w kilku innych, etymologii tej nie traktuje się jako całkiem pewnej.

Moim zdaniem, problem ten daje się świetnie rozwiązać, jeżeli przyjmiemy, że rzeczownik *łajza* nie został zapożyczony wprost z języka niemieckiego, lecz

¹ Tj. T. Konwicki, *Przy budowie*, Czytelnik, Warszawa 1950; M. Kowalewski, *Kampania znaczy walka*, Czytelnik, Warszawa 1950; L. Pasternak, *Trzeba było iskry*, Czytelnik, Warszawa 1951.

² Drobnej poprawki wymaga notka A. Bańkowskiego (2000: II, 85), który podaje rok 1951 (L. Pasternak).

³ Zob. J. Tokarski (1980: 440); B. Pakosz et alii (1991: 516); H. Zgółkowa (1994–2005: XIX, 405); E. Sobol (1995: 670); M. Jarosz (2001: 460); M. Bańko (2005: 764); M. Bańko, L. Drabik, L. Wiśniakowska (2007: 195); A. Latusk (2008: 529). Por. też wywód A. Bańkowskiego (2000: II, 85), który podaje dwa rozwiązania, tj. od niem. *Läuse* lub – co jednak mało przekonuje – „od pol. gw. *łajsca* (= *łażca*) o wszy”. Gwoli ścisłości wypada wspomnieć, że wyrazu *łajza* nie uwzględniają słowniki etymologiczne F. Sławskiego (1952–1975), K. Długosz-Kurczabowej (2003) i W. Borysia (2005), a także słowniki wyrazów obcych opracowane pod redakcją Z. Rysiewicza (1964), W. Kopalińskiego (1994), czy też A. Markowskiego i W. Pawelca (2001).

że nastąpiło to za pośrednictwem języka jidysz⁴. Takie założenie znajduje dobre uzasadnienie, ponieważ w języku tym istnieje rzeczownik *lojz* f. ‘wesz’, którego forma liczby mnogiej ma postać *lajz*⁵. Jak widać, niemieckim formom *Laus* i *Läuse* odpowiadają *lojz* i *lajz*. Co ciekawe, widoczny tu rozwój fonetyczny jest regularny w jidysz. Jako analogiczne przykłady mogą tu służyć takie wyrazy, jak *hojz*, plur. *hajzer* n. ‘dom’ (por. niem. *Haus*, plur. *Häuser* ‘ts.’), czy też *mojz*, plur. *majz* f. ‘mysz’ (por. niem. *Maus*, plur. *Mäuse* ‘ts.’)⁶.

Powyższe rozważania potwierdzają więc przyjmowaną powszechnie etymologię, wywodzącą rzeczownik *łajza* z niemieckiego *Laus*, *Läuse*, sugerują jednak, że nastąpiło to za pośrednictwem języka jidysz. Zgodnie z tą hipotezą historia polskiego rzeczownika *łajza* przedstawia się następująco: niem. plur. *Läuse* → jid. plur. *lajz* → pol. plur. *łajzy* → pol. sing. *łajza*.

Bibliografia

- BAŃKO M. (red.), 2005, *Wielki słownik wyrazów obcych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BAŃKO M., DRABIK L., WIŚNIAKOWSKA L., 2007, *Słownik spolszczeń i zapożyczeń*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BAŃKOWSKI A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BORYŚ W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- DŁUGOSZ-KURCZABOWA K., 2003, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- DOROSZEWSKI W. (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–10, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- JAROSZ M. (red.), 2001, *Słownik wyrazów obcych*, Wrocław: Wydawnictwo EUROPA.
- KOPALIŃSKI W., 1994, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, wyd. 22, Warszawa: Wiedza Powszechna.

⁴ Warto przy tym wspomnieć, że język polski dostarcza analogii ilustrujących takie właśnie pośrednictwo, czego przykładem może być rzeczownik *belfer* pogardl. ‘nauczyciel, zwłaszcza zły’, wywodzący się z jid. *belfer* ‘pomocnik nauczyciela w chederze’, który powstał na bazie niem. dial. *Behelfer* ‘pomocnik’; zob. przede wszystkim A. Bańkowski (2000: I, 40).

⁵ Zob. J. Makosz (2007: 332).

⁶ Powyższe formy z języka jidysz podaje za słownikiem J. Makosz (2007: 313 i 339).

- LATUSK A. (red.), 2008, *Wielki słownik wyrazów obcych*, Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe.
- MAKOSZ J., 2007, *Słownik polsko-jidysz, jidysz-polski*, Kraków: Szolem Alejchem.
- MARKOWSKI A., PAWELEC W., 2001, *Słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa: Wydawnictwo WILGA.
- PAKOSZ B. et alii (red.), 1991, *Słownik wyrazów obcych*, wydanie poprawione i uzupełnione, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- RYSIEWICZ Z. (red.), 1964, *Słownik wyrazów obcych*, wyd. 9, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- SŁAWSKI F., 1952–1975, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków: Nakładem Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego.
- SOBOL E. (red.), 1995, *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- TOKARSKI J. (red.), 1980, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ZGÓŁKOWA H. (red.), 1994–2005, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. I–L, Poznań: Wydawnictwo „Kurpisz”.

Poln. *łajza* – ein Beitrag zur Etymologie
(Zusammenfassung)

Nach der communis opinio geht das Substantiv *łajza* ‘Pennbruder, Tollpatsch u.a.’ auf die deutsche Form *Läuse* zurück. Der Verfasser stimmt dieser Etymologie zu, versucht aber nachzuweisen, dass das Wort nicht direkt aus dem Deutschen entlehnt worden ist, sondern durch Vermittlung des Jiddischen, wo deutsch *Laus*, Plur. *Läuse*, die Form *lojz*, Plur. *łajz*, angenommen hat.